

OSMANLI ƏDƏBİYYATINDA DRAMATURGİYANIN YARANMASI

Ülkər Səmədova

AMEA Z.M. Bünyadov adına Şərqsünaslıq İnstitutu, Bakı, Azərbaycan
e-mail: ulker.kudretkizi@gmail.com

Xülasə. Məqalədə Osmanlı ədəbiyyatında dramaturgiyanın yaranması məsələləri araşdırılmışdır. İlk müəllif pyesləri və dram əsərləri təhlil edilmiş və göstərilmişdir ki, həm Qərb teatrının, həm də ənənəvi Osmanlı teatrının ilk əsərlərinin tənqid olunmasının təməlinə milli əxlaq, ənənə və adətlərin yox olması problemləri dayanır.

Açar sözlər: ədəbiyyat, dramaturgiya, qərb təsiri, ədəbi əsərlər.

THE EMERGENCE OF DRAMA IN OTTOMAN LITERATURE

Ulkar Samadova

Institute of Oriental Studies ANAS, Baku, Azerbaijan

Abstract. In the article, the issues of the emergence of dramaturgy in Ottoman literature are investigated. The first author's plays and dramatic works were analyzed and it was shown that the problems of the disappearance of national morals, traditions and customs are at the basis of the criticism of the first works of both the western theater and the traditional Ottoman theater.

Keywords: literature, drama, western influence, literary works.

ПОЯВЛЕНИЕ ДРАМЫ В ОСМАНСКОЙ ЛИТЕРАТУРЕ

Улькер Самедова

Институт востоковедения НАНА, Баку, Азербайджан

Резюме. В статье исследуются вопросы возникновения драматургии в османской литературе. Проанализированы первые авторские пьесы и драматические произведения и показано, что в основе критики первых произведений как западного театра, так и традиционного османского театра лежат проблемы исчезновения национальной морали, традиций и обычаев.

Ключевые слова: литература, драма, западное влияние, литературное произведение.

1. Giriş

Tənzimət ədəbiyyatı ilk yeni tipli və qərbyönlü modern nəsr, dramaturgiya və publisistika nümunələrini islahatların başlamasından (1839) iyirmi il sonra verməyə başlamış, 1860–1895–ci illər arasında fəaliyyət göstərmiş, öz yerini növbəti ədəbi məktəbə– “Sərvəti fünün”a tərk etmişdir. Bu qısa zaman dilimində fəaliyyət göstərən Tənzimət sənətkarlarının yaradıcılığı çoxəsrlik türk ədəbiyyatı tarixinin məzmun, forma və ədəbi məhsuldarlıq baxımından ən mühüm mərhələsidir. Ənənəvi Şərq poetikası və təsəvvüf təməlinə təşəkkül edib formalaşan XIII–XVIII əsrlər türk divan şeiri məhz bu dövrdə yeni tipli poeziyaya doğru istiqamət almışdır. Orta əsrlər nəsrindən fərqli olaraq Qərb estetikası və humanitar təfəkkürünə söykənən yeni tipli, modern nəsr janrları– hekayə, roman, eləcə də dramaturgiya və publisistik janrları formalaşmış, ilk uğurlu nümunələrini vermişdir. XIX əsrin 30–cu illərindən etibarən ilk rəsmi qəzetlər çıxsada, 60–cı illərdə ilk özəl mətbu orqanlar nəşrə başlamışdır. Dövrün qəzet və jurnalları ədəbi tribuna rolu oynamış, öz səhifələrində kiçik hekayələrə və hissələr şəklində irihəcmli romanlara, dram əsərlərinə geniş yer vermişdir. Danışiq dilinə yaxın publisistik dil və

üslub formalaşmış, dövrü mətbuatda daha əvvəl görülməyən yeni mətbuat janrları ortaya çıxmışdır.

2. Osmanlı ədəbiyyatında dramaturgiyanın ilk nümunələri

Saray xaricində, Osmanlının modern teatrla erkən bir dövrdə tanış olma yerlərindən biri də xarici səfirliklər idi. Burada, xüsusilə, İtalyan və Fransız səfirliklərində XVII əsrdən etibarən müxtəlif tamaşalar səhnələşdirilmiş, bu tamaşalara Müsəlman tamaşaçıları da dəvət edilmişdir. Həmin dövrdə mətbuatın olmadığına görə ilk gələn əcnəbi sənətçilərin kimlər olduğunu bilmək mümkün deyil.

1840-1870-ci illər arası əcnəbi teatr truppaları haqqında getdikcə artan nəşrlər sayəsində daha çox məlumat əldə etmək mümkündür. Bu dövrdə İtalyan qrupları fəaliyyətlərini Naum Teatrında göstərmişlər, bu səbəbdəndir ki, bu teatr eyni zamanda İtalyan teatri adı altında məşhurlaşmışdır. Quistinianinin sahib olduğu fransız teatrında da fransızca tamaşalar səhnələşdirilmişdir. Bu iki teatr arasında ciddi bir rəqabət olduğu məlumdur.

Türkcə teatr və teatr ədəbiyyatı haqqında qeyd edəcəyimiz ilk məqam, bu tarixin ana dili türk dili olmayan qrupların tərəfindən başlanmasıdır.

Tapılan ilk türkcə tamaşaların Viyanadakı Şərq dilləri məktəbində yazıldığı məlumdur. Məktəbdəki şagirdlər Türkiyədəki səfirliklərdə işləmək məqsədi ilə yetişdirilirdilər və türk dilini mükəmməlləşdirmək üçün bu tamaşaların yazıldığı güman edilir. Bu tamaşaların ilki 1761-ci ildə qələmə alınmışdır.

Metin Andın “Tanzimat və İstibdad döneminde Türkiyə tiyatrosu” adlı kitabında “Viyanalı Ulusal kitablığı”nda adı çəkilən “Vakaayi-i Acibe ve havadis-i Kefşger” adlı teatr tamaşasının müəllifinin kimliyini gizlədən bir türk ola biləcəyini yazır. Amma türkcə teatr yazma işi ilə daha ciddi məşğul olan Venesiyada yaşayan türklər idi. Bu mövzuda əhəmiyyətli işlərə imza atan Yervant Baret Manok “Ermeni Katolik Mekhitarist Rahiplərince Venedik'te Səhnələnən İlk Türkcə Tiyatro Oyunları” adlı məqaləsində isə bu rəqəmin 25-ə yaxın olduğunu söyləyir [5, s.47]. Manoka görə Monastırda Türkcə tamaşalar XVIII əsrin sonlarında başlamışdır.

Namiq Kamal, Əli Bəy, Əhməd Mithət, Ebuziyyə Tofiq və Şəmsəddin Sami kimi dövrün tanınmış yazıçılarının əsərləri, qərbin məşhur opera və operettaları ilə ilk türk operaları olan “Arifin hilesi”, “Ləbləbici Horhor” və “Köse Yahya” operaları da bu teatrda səhnələşdirilmişdir. Türk teatr tarixində mühüm bir yeri olan bu teatrın Əhməd Mithədin “Çerkez Özdenler” adlı dramının imperiyanın etnik ünsürlərinə “hürriyyət fikri aşladığı” bəhanə edilərək 1884-cü ildə II Əbdülməmid tərəfindən bağlanması, türk tamaşaçısını ciddi teatr əsərlərindən məhrum etmişdir.

XIX əsrin birinci yarısı dramaturgiya üçün zəngin bir dövr sayıla bilməz. Hazırlıq dövrü hesab edilən əsrin əvvəllərinə aid ən qədim pyes bir əlyazma şəklindədir. 1809-cu ildə yazılmasına baxmayaraq 150 il sonra tapılan və Viana Milli Kitabxanasında saxlanılan bu əlyazma pyesin adı “Vakayi-i Acibe ve Havadis-i Garibe-i Keşfger Ahmet”dir. İkinci türkcə

pyes “Hikaye-i İbda-ı Yeniçeriyān Ba-Bereket-i Pir-i Bektasiyon Şeyh Hacı Bektaş Vel-i Müsliman” adlanır. Bu üç pərdəlik türkcə dram, Vyanada imperiyadan maliyyələşən mətbəəci Antoni Şmidt tərəfindən 1810-cu ildə dərc edilmişdir [4, s. 89-100]. Piyesin bir nüsxəsi Strazburq Universiteti ədəbiyyat fakültəsi Türkologiya İnstitutu kitabxanasında, bir başqa eyni nüsxəsi Parisdə “Ekole des Langues Vivantes Orientales” dədir. Kitabın üz qabığında müəlliflər haqqında məlumat verilmişdir. Burdan anlaşılır ki, pyes o tarixlərdə Dombay və Hammerlə birlikdə Avstriya imperatorunun yanında fəaliyyət göstərən Tomas Çabert tərəfindən yazılmışdır. Bu üç məşhur şərq dillərini bilir və şərqə yaxşı tanıyırdılar. Bu iki pyesdən sonra Şinasinin “Şair evlənməsi” nə qədər bir neçə tərcümə xaric, türkcə yazılmış dram əsərinə bu günə qədər rastlanmamışdır. Belə ki, Hayrulla Əfəndinin tibb fakültəsi tələbəsi olduğu vaxtlarda yazdığı “Hikaye-i İbrahim Paşa və İbrahim-i Gülşəni” adlı pyesi vardır amma bu pyes olmaqdan daha çox, bir opera liberettosu hesab olunur [6, s. 6-23].

3. Dram əsərlərinin məşhurlaşması

Lirik pyeslərin İstanbulla sürətlə girməsi, Beyoğlunda yerləşməsi 1839-cu ildə taxta çıxan Sultan Əbdülməcid zamanına təsadüf edir. Bir yandan teatrlar qurulur, digər yandan teatr əsərlərini tanıdan məqalələr yazılmağa başlanılırdı. Türk cəmiyyətinin Qərb mədəniyyətini tanımasında teatr fəaliyyətlərinin təsiri olduqca böyükdür. Çünki teatr tamaşaçısının fərdi xüsusiyyətlərini ona sezdirmədən özünə nüfuz etdirən bir janrdır.

Ənənəvi türk teatrı, köhnə xüsusiyyətini və aktuallığını itirincə tənqidlərə məruz qaldı. Dövrün yayınları içərisində bu növ üzərində edilən tənqidlərin böyük bir qismi “Diyojen” qəzetində yer alırdı. Güllü Aqopun qurmuş olduğu Gedikpaşa teatrında səhnələşdirilən tərcümə tamaşalar, ilk başda əxlaqımıza uyğun olmadığı yönündə dövrün müxtəlif nəşrlərində mübahisə mövzusu olmuşdur. Mübahisə cərəyan edərkən teatrın bir ədəb məktəbi olduğu bunun yanında tarixi hadisələri də canlandırırdığı iləri sürülür [2, s. 34-45]. “Tərcüman-ı Hakikat” qəzetində isə imzasız olaraq qələmə alınan “Teatrlar” başlıqlı yazıda Osmanlı teatrı ilə ənənəvi türk teatrı mentalitet baxımdan qarşılaşdırılmışdır [7, s. 321-325]. Burada Osmanlı modern teatrına təriflər yağdırılırkən, ənənəvi türk teatrı tənqid olunurdu. Tənqidlərdə əxlaq və adətlərimizə uyulmaması, zövqlərimizi əks etdirmədiyi yazılır və əcnəbi dillərdə olan dram əsərlərinin türk əxlaq və adətlərini mükəmməl bilən biri tərəfindən tərcümə edilməsi məqsədə uyğun hesab edilirdi.

4. Yazıcıların ilk pyeslər haqqında düşüncələri

Xüsusilə, Tənzimatın birinci dövrünün istər düşüncə, istər ədəbiyyat baxımından səbəb olduqları yeniliklər, ilklər çox önəmlidir. Namiq Kamala görə ədəbiyyatın ən böyük hissəsi teatrdır. Teatr insanlara həqiqəti dilə gətirən, insanlara həyatı əksətdirən önəmli bir vasitədir. Onun əyləndirərək maarifləndirən, tərbiyə edən, dərs verən və bir o qədər də təsirli bir janr olduğu bildirilir.

“Fikrimcə, teatr, əsasən, mərifət və ya əxlaq məktəbi deyil- bir əyləncədir. Hətta bəzən həzin faciələr də teatrı əyləncəlikdən çıxara bilməz” [3, s.90-111]. Yuxarıdakı ifadələrlə Namiq Kamal teatr anlayışını, ədəb və tərbiyənin təmsilçisi olaraq qeyd edir. Teatr, fikri fərdiləşdirən vicdana can, cana da dil verir. Yazının davamında, teatr janrı ilə eşq arasında əlaqə quraraq, teatrı insanlara həzz verən, düşündürən və ağıladan bir janr olaraq anladır.

Əhməd Mithat Əfəndi də həm teatr əsərləri ilə, həm də teatr haqqındakı yazıları ilə xalqı teatr haqqında maarifləndirməyə çalışmışdır. Bütün ölkələr üçün bir məcburiyyət olaraq görmüş olduğu teatr, mədəniyyət mənasında atılacaq bir addım olaraq anlaşılır. Əhməd Mithat Əfəndinin bu fikirləri Namiq Kamalın teatrı mədəniyyətin təşəkkülündə ən böyük təsir olaraq görməsi ilə paralellik göstərməkdədir. O, teatr janrının Qərblə müqayisədə geridə olduqlarını bildirməklə bərabər bunun səbəblərini də ortaya qoyur. Əlimizdə teatr janrında yetəri qədər əsər olsa belə problemin bu nöqtədə, yəni nəzəri hissədə olmadığı, əsl problemin praktikada yəni icra edilməsində olduğunu bildirir. Teatrın səhnələşdirilməsi üçün həm fiziki cəhətdən, həm məhsul cəhətdən yetərli olmadıqlarını ifadə edir. Əhməd Mithəd romanlarında qəhrəmanlarının teatra getməsi gərəkdini söyləməsi, “Tərcüman-ı Hakikat” qəzetində teatr ilə bağlı xəbərlərə tez-tez yer verməsi də teatra önəm verdiyini sübut edir.

Teatr həm dekor, həm aktyorların hal və hərəkətləri, tamaşaçı üzərində təsirli olduğundan və canlı bir şəkildə icra edildiyindən tamaşaçılar üzərində olduqca təsirlidir. İnsanlar bu janrdan daha tez təsirlənib dərslər çıxara bilirlər. İncəsənətin bütün şöbələrinin tamaşaçılar üzərində göstərəcəyi təsiri teatr göstərməkdədir.

Əhməd Mithəd Əfəndi, Qərb teatrına yer verdiyi və Yunan teatrının xüsusiyyətləri üzərində təfərrüatlı bir şəkildə durduğu “Teatr tarixi” adlı yazısında, teatrın məqsədinin nə olduğunu açıqlayır. Teatrı “Bir dersi hikmət” olaraq anladır. Ona görə teatr insanın mükəmməl olana yönəlməsini, pis və lazımsız olandan uzaqlaşmasını təmin edən bir janrdır [5, s. 65-76].

Teatrı ədəbiyyatın ən önəmli növü olaraq anladan Müəllim Naciyə görə Tanzimat dövründə yazı qələmə alan aydınlar içində yüksək səviyyəli bir teatr əsəri qələmə alacaq adam sayı azdır. Bu düşüncə Namiq Kamalın “Teatrdan bəhs edən dostlara” və “Teatr” məqalələrində görülür. Namiq Kamala görə ədəbi növlər içində ən güclü və ən böyük olanı teatrdır [1, s. 28-78].

Səhnələnən pyeslərin əxlaqi baxımdan qələmə alınan yazılara baxdığımızda, həm qərbli teatrın, həm də ənənəvi teatrın tənqid olunmasının təməlinə milli əxlaq, ənənə və adətlərimizin yox olma mübahisəsi vardır. Köhnə ənənəvi teatrın tənqid olunmasına- hətta ləğv olunması gərəkdii ifadə edilməsi ilə bərabər müsbət tərəflərinin üzərində dayanaraq təkidlə davam etdirilməsi düşüncəsi hakimdir. Amma bu düşüncələr dövrün novatorlarında hakim olmasına baxmayaraq ənənəvi teatrın çatışmayan tərəflərinin düzəldilərək davam etdirilməsi yerinə qərb tipli pyeslərdən nümunə alınaraq davam edilmişdir.

Əbdülhəmid dövründəki senzuranın təsiri və teatr fəaliyyətinin cılızlaşması ilə dramatik ədəbiyyata son qoyulduğu qeyd olunmaqdadır. 1860-1880-cı illər arasında çox sayda teatr əsəri yazılmasına baxmayaraq siyasi və ictimai şərtlər 1880-cı ildən sonra teatr əsəri yazmağa qarşı

tələbatı azaltmışdır. Ancaq bu dövrdə yazılan bir neçə əsər səhnələşdirilmək üçün deyil, daha çox oxunmaq üçün qələmə alınmışdır.

Əvvəl əcnəbi vətəndaşların qurduqları italyan, fransız teatrları və yerli əhalinin qurduğu Hacı Naum, Hasköy, Şərq və Orta Şərq teatrlarından sonra 1869-cu ildə qurulub yarı rəsmi bir himayə görmüş olan ilk ciddi türk teatri “Osmanlı Teatri”dir. Sonradan müsəlman olub Yaqub adını alan Güllü Aqop tərəfindən İstanbulda Gedik paşada qurulmuş olan bu teatr, dövrün dövlət adamlarının və ədəbiyyatçılarının göstərdikləri maraq sayəsində sürətlə inkişaf etmiş və zəngin bir repertuarla fəaliyyət göstərmişdir [6, s.78-98].

5. İlk müəllif pyesləri

1860-1880-cı illər arasında türk teatr ədəbiyyatı çox sürətlə inkişaf etməyə başladı. Şinasi, Namiq Kamal, Şəmsəddin Sami, Əhməd Mithəd, Əli bəy, Əli Heydər bəy, Ebuziyya Tofiq, Manastırlı Rafet, Həsən Bədrəttin, Rezaizadə Əkrəm, Abdülhak Həmid bu dövrün ən məhsuldar yazıçılarıdır. II Abdülhəmid dövründə ciddi sənət əsərlərinin tamaşaya qoyulmasına icazə verilməməsinə görə 1880-cı ildən sonra pyes yazmağa qarşı maraq azalmış və ancaq 1908-ci ildən sonra bu sahəyə rəğbət oyanmışdır [5, s.89-90].

TənziMAT dövründə teatr tamaşası yazan bir neçə yazıçı vardır. Metin Andın teatrdan bəhs edən kitabında yer alan yazıçılar doğum tarixi sırasına görə bu şəkildə təqdim olunmaqdadır [2, s.54-60].

1823-1891-ci illər arasında yaşayan Əhməd Vefik paşa (16-ya yaxın Molyer əsərlərinin adaptasiyası);

1826-1871–ci illər arasında yaşayan Şinasi (Şair Evlənməsi);

1840-1888 –ci illər arasında yaşayan Namiq Kamal (Zavallı Çocuk, Akif Bey, Gülnihal, Celaleddin Həzrət və Kara Bela);

1844-1912 –ci illər arasında yaşayan Əhməd Mithəd (Eyvah! Açıq baş, Çengi Yahut Daniş Çelebi, Çerkez Özdenleri, Zeybekler);

1847-1931 ci illər arasında yaşayan Rəzaizadə Mahmud Əkrəm (Afife Anjelik, Atala yahut Amerika Vahşileri, Vuslat yahut Süreksiz Sevinç, Çok Bilen Çok Yanılır);

1850-1904 ci illər arasında yaşayan Şəmsəddin Sami (Besa yahut Ahde Vefa, Gave, Seydi Yahya);

1851-1907 ci illər arasında yaşayan Manastırlı Mehmet Rıfat (Görenek, Ya Gaze ya Şehit, Pak-damen);

1852-1937 ci illər arasında yaşayan Müəllim Naci (Hazım Bey yahut Heder);

1858-1936 ci illər arasında yaşayan Samipaşazadə Səzai (Bir Düşmüş Kadın).

Bütün bunlardan sonra işin ədəbiyyat tərəfinə nəzər yetirdikdə, türk dilində 1860-cı illərlə müqayisədə səssiz keçən bir oyanış dövrü olduğunu, amma 1870-ci ildən sonra çox sayda teatr yazıçısı ortaya çıxdığını, sayını tam bilmədiyimiz, amma 200-ə yaxın tamaşa mətni nəşr olunduğu güman edilir. Bu dövrdə müsəlman türk yazıçıları teatr yazma həvəsinə düşmüşlər.

Namiq Kamal 1884-cü ildə qələmə aldığı “Mukaddime-i Celal” adlı əsərində bu vəziyyəti təhlil edir: “*Dilimizdə hikâyə kısmından birkaç kat fazla ilerleme gösterdiği meydandadır. Bugün neşriyatımız içinde telif olsun, tercüme olsun en güzel hikâyelerimizden daha güzel yirmibeş otuz oyun bulabiliriz*” [3, s.90-106]. Bu sözlər dramaturgiya sahəsini, qısaca xülasəsini oxucuya çatdırır.

Nəticə. Səhnələnən pyeslərə əxlaqi baxımından baxdığımızda, həm Qərb teatrının, həm də ənənəvi Osmanlı teatrının tənqid olunmasının təməlinə milli əxlaq, ənənə və adətlərimizin yox olma mübahisəsi vardır. Köhnə ənənəvi teatrın tənqidi olduğu kimi bəzən çox şiddətli olmasına, hətta ləğv olunması gərəkdiyi ifadə edilməsinə baxmayaraq, ümumiyyətlə, müsbət tərəflərinin üzərində dayanaraq islah olunmaqla davam etdirilməsi düşüncəsi hakimdir. Amma bu düşüncələr dövrün novatorlarında hakim olmasına baxmayaraq, ənənəvi teatrın çatışmayan tərəflərinin düzəldilərək davam etdirilməsi yerinə Qərblə teatr nümunə alınaraq davam edilmişdir.

Ədəbiyyat

1. And M. Tanzimat ve İstibdad döneminde türk tiyatrosu 1839–1908 Ankara: Türkiye iş bankası kültür yayınları, 1972, s. 487.
2. And M. Türkiyede Moliere – Ankara: Ankara Üniversitesi dil ve tarih dergisi, 1975, s. 51–64.
3. And M. Theatre in Turkey–Turkish studies Association bulletin, Vol.7, No.2, 1983, p.20–31.
4. Cəfərov N. Türk xalqları ədəbiyyatı, [4 cildə] Bakı: Çarşıoğlu, AzAtaM, c.4, 2006, s. 320.
5. Kaplan M. Türk Edebiyatı üzerinde araşdırmalar I İstanbul: Dergah yayınları, 2006, s. 544.
6. Keskin H. Türk tiyatrosunda yenileşme ve toplumsal konular: Yüksek lisans. İstanbul, 2006, s. 171.
7. Səmədova Ü. Tənziyat ədəbiyyatını işıqlandıranlar Bakı: AMEA akademik Z.M. Bünyadov adına Şərqsünaslıq İnstitutunun “Şərq filologiyası məsələləri”, 2014, No.7, s. 359–371.